

9 789545 1095405

ЕВРОПЕЙСКИЯТ ЮГОИЗТОК

ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК
ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

ЕВРОПЕЙСКИЯТ ЮГОИЗТОК

ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК

ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

ЕВРОПЕЙСКИЯТ ЮГОИЗТОК
ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК.
ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

SOUTH-EASTERN EUROPE IN THE SECOND HALF OF 10TH –
THE BEGINNING OF THE 11TH CENTURIES:
HISTORY AND CULTURE

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ
на НАУКИТЕ
—1869—

ЕВРОПЕЙСКИЯТ ЮГОИЗТОК ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ
СОФИЯ, 6–8 ОКТОМВРИ 2014 г.

Съставители:

акад. Васил Гюзелев,
доц. Георги Н. Николов

София • 2015

© Аксиния Джурова, Албена Миланова, Анисава Милтенова, Анна-Мария Тотоманова, Антон Съботинов, Вася Велинова, Виолета Нешева, Георги Близнашки, Георги Митрев, Деян Рабовянов, Елисавета Мусакова, Женя Жекова, Иван Йорданов, Илия Г. Илиев, Илка Петкова, Казимир Попконстантинов, Лиляна Симеонова, Любен Домозетски, Людмила Дончева-Петкова, Петър Ангелов, Пламен Павлов, Ралица Русева, Росина Костова, Славия Бърлиева, Тома Томов, Angel Nikolov, Angeliki Delikari, Antonio Rigo, Boban Petrovski, Bojana Krsmanović, Cyril Pavlikianov, Daniel Ziemann, Dmitry I. Polyvyannу, Emmanuel Moutafov, Φαίδων Μαλιγκούδης, Francis J. Thomson, Ian Mladjov, Jean-Claude Cheynet, Jonathan Shepard, Kiril Marinov, Konstantinos Giakoumis, Ljubomir Maksimović, Maciej Salamon, Mihailo St. Popović, Νικολάος Κ. Μουτσόπουλος, Peter Schreiner, Sergey A. Ivanov, Srđan Pirivatrić, Stefan Vodenicharov, Svetlana Kuyumdzhieva, Vassil Gjuzeev, Vasilka Tărkova-Zaimova – автори.

© Людмил Димитров Веселинов, художествено оформление, 2015

ISBN 978-954-509-539-9

СЪДЪРЖАНИЕ

Salutation de l'académicien Vassil Gjuzelev, président du Comité d'organisation / Поздравление на академик Васил Гюзелев, председател на Организационния комитет.....	11
Welcoming speech by Academician Stefan Vodenicharov, President of the Bulgarian Academy of Sciences / Приветствие на академик Стефан Воденичаров, председател на Българската академия на науките	13
Слово на министър-председателя на Република България проф. Георги Близнашки на възпоменателната вечер, посветена на 1000-годишнината от кончината на българския цар Самуил († 6 октомври 1014) / Speech by the Prime Minister of Republic of Bulgaria Prof. Georgi Bliznashki at the memorial evening dedicated to the 1000 th anniversary of the death of the Bulgarian Tsar Samuil († 6 October 1014)	15

I. ИСТОРИЯ

<i>Vasilka Tǎpkova-Zaimova. Les sources historiques sur les Comitopoules.....</i>	20
<i>Василка Тъпкова-Заимова. Историческите извори за комитопулите</i>	
<i>Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος. Γεγονότα τοῦ 9ου – 10ου αἰώνα καὶ ἡ ἐπανάσταση τῶν Κομητοπούλων στὴν Πρέσπα.....</i>	30
<i>Николаос К. Муцопулос. Събитията от IX–X век и надигането на комитопулите в Преспа</i>	
<i>Ian Mladjov. Bulgarians and Magyars as allies and rivals across the Early Medieval frontier</i>	63
<i>Ян Младжов. Българи и унгарци – съюзници и противници през ранното средновековие</i>	
<i>Daniel Ziemann. Samuil and the West.....</i>	85
<i>Даниел Цийман. Самуил и Западът</i>	
<i>Kiril Marinow. Mountain warfare in the Byzantine-Bulgarian military struggles, the end of 10th – the beginning of 11th century between theory and practice (An outline)</i>	95
<i>Кирил Маринов. Планинската война в българо-византийските военни сблъсъци от края на X – началото на XI в. между теорията и практиката. Един шрих</i>	

<i>Maciej Salamon</i> . The Belasitsa Battle or Belasitsa Military Operation?.....	108
<i>Мачией Саламон</i> Битката при Беласица или военна операция при Беласица?	
<i>Тома Томов</i> . Битката при Ключ през 1014 г.	142
<i>Thomas Thomov</i> . The Battle of the Kleidion Pass, 1014	
<i>Peter Schreiner</i> . Die vermeintliche Blendung. Zu den Ereignissen von Kleidion im Jahr 1014.....	170
<i>Петер Шрайнер</i> . Предполаганото ослепяване. Относно събитията при Ключ през 1014 година	
<i>Ljubomir Maksimović / Bojana Krsmanović</i> . The Byzantine administration in the northern Balkans and Tsar Samuil	191
<i>Любомир Максимович, Бояна Кръсманович</i> . Византийската администрация в Северните Балкани и цар Самуил	
<i>Пламен Павлов</i> . Бележки за политическата идеология на Първото българско царство при цар Самуил и неговите наследници.....	199
<i>Plamen Pavlov</i> . Notes sur d'idéologie d'état du Premier empire bulgare à l'époque du tsar Samuel et ses successeurs	
<i>Dmitry I. Polyvyannyu</i> . Territorial dimensions of medieval Bulgarian state identity	208
<i>Дмитрий И. Поливяний</i> . Териториални измерения на средновековната българска държавна идентичност	
<i>Jonathan Shepard</i> . Communications across the Bulgarian lands – Samuel's poisoned chalice for Basil II and his successors?	217
<i>Джонатан Шепард</i> . Комуникациите през българските земи – Самуиловият отровен бокал за Василий II и неговите наследници?	
<i>Angeliki Delikari</i> . Die Situation in Nord-West Makedonien während der Regierung des Basileios II., die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Gründung des Erzbistums von Ochrid.....	236
<i>Ангелики Деликари</i> . Ситуацията в Северозападна Македония при управлението на Василий II, тъй наречената църква на цар Самуил и основаването на Охридската архиепископия	
<i>Лиляна Симеонова</i> . Българите и панаирите във Византия през XI–XII век.....	244
<i>Liliana Simeonova</i> . Bulgarians and the trade fairs in Byzantium in the eleventh and twelfth centuries	
<i>Петър Ангелов</i> . Цар Самуил в представите на византийците	258
<i>Petăr Angelov</i> . Tsar Samuil in the ideas of Byzantines	

<i>Boban Petrovski</i> . Central-southern Europe under the restored Byzantine administration after the fall of Samuel state	266
<i>Бобан Петровски</i> . Югоизточна Европа под възстановеното византийско управление след падането на Самуиловата държава	
<i>Mihailo St. Popović</i> . Das Herrschaftsgebiet des Zaren Samuel im Mittelalter und dessen Erforschung zwischen 1890 und 1918	277
<i>Михайло Ст. Попович</i> . Владяната от цар Самуил територия през Средновековието и нейното проучване през 1890 и 1918 година	
<i>Илка Петкова</i> . Българската историография по някои проблеми, свързани с цар Самуил и неговата епоха	299
<i>Илка Петкова</i> . Tsar Samuel and his epoch in the Bulgarian historiography	
<i>Антон Съботинов</i> . Комитопулите и цар Самуил в чуждестранната историопис.....	308
<i>Anton Săbotinov</i> . Komitopuls and Tsar Samuel in foreign historiography	

II. АРХЕОЛОГИЯ

<i>Людмила Дончева-Петкова</i> . Плиска от края на X до 60-те години на XI век.....	322
<i>Ljudmila Dončeva-Petkova</i> . Pliska vom Ende des 10. Jahrhunderts bis zu den 60-er Jahren des 11. Jahrhunderts	
<i>Jean-Claude Cheynet</i> . Les généraux byzantins face aux Bulgares au temps de Basile II et le destin de leurs familles	344
<i>Жан-Клод Шейне</i> . Византийските пълководци, воювали срещу българите по времето на Василий II, и съдбата на техните фамилии	
<i>Иван Йорданов</i> . Печати на византийски военачалници, участвали в българо-византийската война (976–1018).....	366
<i>Ivan Jordanov</i> . Seals of Byzantine military commanders who participated in the Bulgarian-Byzantine war (976–1018)	
<i>Женя Жекова</i> . България и Византия (976–1025). Приносът на нумизматиката	386
<i>Zhenya Zhekova</i> . Bulgaria and Byzantium (976–1025). The contribution of numismatics	
<i>Казимир Попконстантинов / Росина Костова</i> . Погребални практики на българския елит през X–XI век: археология и епиграфика	402
<i>Kazimir Popkonstantinov / Rossina Kostova</i> . Burial practices of Bulgarian elite in the 10 th –11 th c.: Archaeology and epigraphy	

- Деян Рабовянов.* Традиции и влияния в крепостното строителство на Първото българско царство в периода X – началото на XI век 423
- Deyan Rabovyanov.* Traditions and influences in fortifications of the First Bulgarian Empire (10th–11th c.)
- Георги Митрев.* Самуиловата крепост-дема в Ключката клисура – нови теренни проучвания и наблюдения 432
- Georgi Mitrev.* Samuil's fortress – dema in the Klyuchkata Klisura area – new field surveys and observations
- Виолета Нешева.* Военноопорни пунктове на българския цар Самуил в долините на Средна Струма и Струмешница през 1014 г. 451
- Violeta Nesheva.* Military bases of the Bulgarian Tsar Samuil in the valleys of Middle Struma and Strumeshnitsa rivers in 1014

III. ЕЗИК И КНИЖОВНОСТ

- Francis J. Thomson.* Gregory the Presbyter of Bulgaria: the man and the myths..... 468
- Френсис Томсън.* Григорий Презвитер български: човекът и митовете
- Анна-Мария Тотоманова.* Самуиловите надписи и старобългарският книжовен език 512
- Anna-Maria Totomanova.* Samuel's inscriptions and the Old Bulgarian literary language
- Sergey A. Ivanov.* Old Bulgarian inscriptions vis-à-vis the Roman and Byzantine ones: the question of performativity 521
- Сергей А. Иванов.* Старобългарските надписи в сравнение с римските и с византийските: въпросът за съставянето
- Antonio Rigo.* Les premières sources byzantines sur le Bogomilisme et les œuvres contre les Phoundagiagites d'Euthyme de la Péribleptos..... 528
- Антонио Риго.* Първите византийски извори за богомилството и съчиненията на Евтимий от Перивлепта срещу фундагиагитите
- Илия Г. Илиев.* Деволското книжовно и литературно средище от края на IX до началото на XII век – от свети Климент до Михаил Деволски..... 552
- Iliya G. Iliev.* The literary school of Devol from the end of the 9th to the 12th century (from St. Kliment to bishop Michael)
- Emmanuel Moutafov.* Basil II: A Bulgar-Slayer or a True-born Bulgarian?.... 568
- Емануел Мутафов.* „Българоубиец“ или „Българоземец“ е бил Василий II?

- Angel Nikolov*. On Basil II's cognomen "The Bulgar-Slayer"..... 578
Ангел Николов. Около прозвището на Василий II „Българоубиец“
- Srdan Pirivatrić*. Personal names in the ruling families of the First Bulgarian Empire in the second half of 10th and early 11th centuries. Some observations on their political implications 585
Сърдџан Пириватрич. Лични имена сред управляващите фамилии на Първото българско царство през втората половина на X и началото на XI в. Някои наблюдения върху тяхното политическо отражение
- Славия Бърлиева*. „...И появи се звезда-комета, и умря цар Самуил...“
 Българският мотив в латинските хроники от Салическата епоха 597
Slavia Bǎrlieva. "And a comet appeared and Tsar Samuel died..."
 The Bulgarian topics in chronicles of the Salian epoch
- Konstantinos Giakoumis*. Contesting the sacred in space. Saint John Vladimir and the Westernmost dominions of Tsar Samuel 607
Константинос Якумис. Засвидетелствана святост в пространството. Св. Иван Владимир и най-западните владения на цар Самуил
- Вася Велинова*. Войните между българи и византийци през погледа на Константин Манасий 631
Vasya Velinova. The wars between Bulgarians and Byzantines through the eyes of Constantine Manasses
- Анисава Милтенова*. Времето на цар Самуил в средновековната българска литература..... 639
Anisava Miltenova. The time of Tsar Samuil in the medieval Bulgarian literature
- Cyril Pavlikianov*. Bulgarian presence inside and north of Mount Athos during the late 10th and the early 11th century – the evidence of the Slavic toponyms..... 665
Кирил Павликянов. Българското присъствие в Светата гора Атон и нейните околности през късния X и ранния XI век – свидетелствата на славянските топоними
- Φαίδων Μαλιγκούδης*. Οί Βούλγαροι Σλάβοι τῆς Ἱερισσοῦ (10ος–11ος αἰ.)..... 676
Федон Малингудис. Българските славяни от Йерисос (X–XI век)

IV. ИЗКУСТВО

- Svetlana Kuyumdzhieva*. Bulgarian Music during the epoch of Tsar Samuil (10th to 12th century) 686
Светлана Куюмджиева. Българската музика през епохата на цар Самуил (X–XII в.)

<i>Ралица Русева. Базиликата „Св. Ахилий“, монашеството и изкуството в Преспа. Предварителни бележки.....</i>	<i>700</i>
<i>Ralitsa Rousseva. La basilique “St. Achiléos”, le monachisme dans l’art à Préspa. Notes préalables</i>	
<i>Албена Миланова. Скулптурната украса на базиликата „Св. Ахил“ в контекста на византийската пластика</i>	<i>717</i>
<i>Albena Milanova. Le décor sculpté de la basilique Saint-Achille dans le contexte de l’art plastique sur pierre à Byzance</i>	
<i>Аксиния Джурова. Към въпроса за украсените гръцки ръкописи от X–XI век от Охрид с оглед на тяхното възникване</i>	<i>742</i>
<i>Axinia Džurova. Les manuscrits grecs enluminés d’Ohrid, examinés dans l’optique de leur localisation</i>	
<i>Елисавета Мусакова. Глаголическите старобългарски ръкописи от X и XI век: състояние на проучванията върху тяхната украса</i>	<i>760</i>
<i>Elissaveta Moussakova. The Glagolitic Old Bulgarian manuscripts of the tenth and eleventh century: a survey of studies on their illumination</i>	
<i>Любен Домозетски. Водоча преди и след 1014 г. Някои особености на църковното изкуство на прехода между X и XI век.....</i>	<i>779</i>
<i>Lyuben Domozetski. Vodoča before and after 1014: some features of clerical art of the transition between 10th and 11th century</i>	
<i>Използвани съкращения</i>	<i>797</i>

САМУИЛОВИТЕ НАДПИСИ И СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Анна-Мария Тотоманова (София, България)

Този текст разглежда езика на надписите от Самуиловата епоха като част от писмената култура на X–XI в. В това отношение споделяме мнението на В. Живов, който, за разлика от Б. Успенски и Н. Толстой, не смята книжовния език за изцяло изкуствено построение, което се противопоставя на разговорния език, а допуска, че има различни регистри на езика, които се формират при взаимодействието между книжовните и нормите на говоримия език. Според него писменият узус, макар да е относително независим от устния, се променя по същите правила, по които се променя и разговорната реч, и по същия начин се влияе от различни вътрешни и външни фактори като контакт с други системи, социокултурни въздействия, смяна на естетическата гледна точка и на риторическите стратегии. Механизмите на приемственост в писмения узус, които осигуряват разпознаваемостта и устойчивостта на нормата, са аналогични на тези в устния узус. Разликата се състои в това, че докато в устния узус нормата се възприема от речта на предходното поколение, в писмения узус механизмите на приемственост го свързват с корпус от различни по време на възникване текстове, които изграждат книжовния опит на пишещото поколение. По този начин в процеса на взаимодействие между двата узуса се формират различни регистри на езика. Два от тези регистри – *стандартният*¹, който е представен в богослужебните книги, и *хибридният*, представен в историографските съчинения, повестите и разказите, природонаучните и философските трактати, се отнасят към сферата на книжовната писменост. Другите два – деловият език и битовият, който може да се види в неформални записи, се отнасят към некнижовната писменост².

За съжаление, от епохата на X–XI в. са оцелели изключително оскъдни свидетелства за писмеността извън паметниците от стандартния и хибридният книжовен регистър. Липсват каквито и да било следи от

¹ В. Живов употребява термина стандартен църковнославянски.

² В. Живов. Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв. Москва 2004, с. 76–77.

деловата писменост на старобългарски език. За съществуването на владетелска канцелария още от времето на първите български канове съдим по оцелелите печати и летописни надписи³, както и по кореспонденцията на българските владетели и духовни водачи с Рим и Константинопол, която се е водела на гръцки и на латински език⁴. За сметка на това от старобългарската епоха до нас са достигнали известен брой надписи и графити с различна тематика, оловни амулети с апокрифни молитви, както и отделни имена и подписи върху печати, монети, медальони и керамика. По-голямата част от надписите са кирилски и това е обяснимо, защото сложните и закръглени начертания на глаголическите букви са затруднявали изсичането им върху камък и други инертни материали⁵. До неотдавна науката не разполагаше с нито един по-значителен глаголически надпис от епохата на Първото българско царство, а с откъслечи, в които трудно могат да се реконструират отделни думи, кратки формули или отделни глаголически букви⁶. Едва през последното десетилетие при проучванията на манастирския комплекс в шуменското село Черноглавци се появиха надписи, които представляват свързан текст и позволяват различни тълкувания – например различните тълкувания на Авраамовия надпис, направени от нас и Б. Велчева⁷. Освен този надпис обаче другите открити глаголически надписи от Черноглавци не са публикувани и изследвани. Изрязването на глаголическите букви върху по-меки и податливи материали очевидно не е затруднявало грамотните люде и смело мога да кажа, че откритието на последните две десетилетия са

³ В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София 1981, с. 161–162.

⁴ Кореспонденцията с Византия по времето на Борис и Симеон е публикувана в ГИБИ IV, 1961: Посланията на патриарх Фотий до цар Борис (58–106), писмата на цар Симеон и Льв Магистър (175–184), посланията на Николай Мистик до цар Симеон и други български първенци (185–297), кореспонденцията на Роман Лакапин и Симеон (298–314). Писмото на цариградския патриарх Теофилакт до цар Петър е публикувано в ГИБИ V, 1964, 183–189. Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите вж. в ЛИБИ II, 1960, 65–125. Писмата на папа Йоан VIII до Борис-Михаил – ЛИБИ II, 1960, 136–181. Славянски превод имат само посланията на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил. Според изследователката и издателката на текста Т. Славова преводът е бил направен в края на XIV столетие (Т. Славова. Славянският превод на посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил. София 2013) и не е репрезентативен за деловия език на ранната старобългарска епоха.

⁵ И. Добрев. За буквите. – В: Българският език. София 2005, с. 84–106.

⁶ И. Добрев, К. Попконстантинов. Епиграфика. – КМЕ 1 (1985), с. 667–668.

⁷ А. Тотоманова. Още веднъж за Аврамовия надпис от село Черноглавци, Шуменско. – В: Преславска книжовна школа 7 (2004), с. 180–185; Б. Велчева. Старобългарското тръм – конна чета. Преславска книжовна школа 5, 2001, с. 169–170; Б. Велчева. Писа Авраам. Ранноглаголически каменен надпис от X в. – В: За буквите, № 42, май 2014, с. 7.

оловните амулети, изписани с глаголически букви. Такъв е амулетът от Археологическия музей във Варна, чийто глаголически текст *кръстѣ сѧ потъче: кръ[стѣ]сѧ распѧтъ члвкѣ сѧ прості н|сѸ м(.ъ)і| съ одолѣнїем Ѹ сѧ|постата| гї помї|лѸї бже| помозї| сѧв[тѧѣ] бце| амїнъ |сѧв[тѣн] : снѧїлѣ молн|н бѣ: за| петра да н|цѣлѣетъ се доближава до кирилския текст, връзан в амулета от с. Пет могили, Шуменско – *кръстѣ подрѧзн сѧ х̄с распѧ сѧ: х̄с вѣскръсе: н члкѣ простн сѧ* и от с. Нисово, Русенско, почъ.т. *кръстѣ х̄т распѧтъ бѣнстѣ...сѧ сѧ за насѣ бѣнстѣ: чловѣкѣ: простн сѧ...*⁸. Единственият оловен амулет-палимпсест съдържа молитва срещу нежит, изписана на глаголица и на кирилица⁹. Текстът ѝ се родее с текста върху амулетите от Одръци и Пъкуюл луй Соаре, написани само на кирилица. Тези находки потвърждават, че двете азбуки са съжителствали не само в официалната книжнина, но и на битово равнище в рамките на един и същ социокултурен континуум. За същото говорят и единичните глаголически букви, които могат да се видят в някои от кирилските надписи.*

В изложението по-нататък ще се опитам да коментирам кирилските надписи от втората половина на X и началото на XI в.¹⁰ от гледна точка на функционирането им като част от писмения книжовен узус на българския език, а не само като извор за историята на езика, което до голяма степен вече е направено в обзорното

⁸ К. Попконстантинов, Х. Миклас. Оловен амулет с глаголически текст. – В: Средновековието в огледалото на един филолог. Сборник в чест на Светлина Николова. Кирило-Методиевски студии 18, 2009, с. 385–397.

⁹ К. Попконстантинов. Оловен амулет палимпсест с глаголико-кирилски текст. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София 2006, с. 311–330.

¹⁰ Подбрани са 26 кирилски надписа, като 22 от тях са публикувани в К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. Salzburg 1994 и се цитират според това издание: Германски надпис на цар Самуил (36–37), Крепчански надпис (46–47), Мурфатлар 1 (74–75), Мурфатлар 3 (78–79), Мурфатлар 4 (80–81), Мурфатлар 5 (82–85), Мурфатлар 7 (88–89), Темнички надпис/надпис от Нишава (104–105), амулет от Одръци (112–116), амулет от Пъкуюл луй Соаре (122–126), Първомайски надпис (128–129), амулет от Пет могили (140–142), Плиска 1 (152–153), Надпис на чъргубиля Мостич /Преслав 5 (184–185), Преслав 11 (196–197), Равна 1 (214–217), Равна/надпис на Марина (218–219), Равна 3 (220–221), Равна 4 (222–223), Равна 11 (232–233), амулет от Руйно (236–240), Варошки надпис (243–244). За датирането на тези надписи и подбора им изцяло съм се доверила на колегата К. Попконстантинов. Към тях са прибавени Битолският надпис на Иван Владислав, двата Самуилови надписа (от Воден и Скрът) според изданието на И. Добрев. Два Цар-Самуилови надписа. София 2007 и надписът от с. Черноглавци от 18 септември 6463 г., публикуван от Т. Балабанов, М. Тихова. Надписът от 18 септември 6463 г. (954 г./955 г.) от с. Черноглавци, Шуменско, България. – В: Преславска книжовна школа 6 (2002), с. 58–66.

изследване на Стефан Смядовски¹¹. При необходимост в отделни случаи ще се привлича материал и от публикуваните глаголически надписи.

На ниво графика прави впечатление по-ограниченият инвентар на кирилската азбука в епиграфските материали, в които липсва използването на гръцките букви като средство за текстова критика. Доколкото ги има, гръцките букви са задължителни само при изписването на годините в датираните надписи. При това при изписването на цифрите от 11 до 19 се конкурират двата начина – йонийската система, в която цифрата за единиците стои пред знака за 10, и инверсната система, според която цифрата за 10 се изписва пред знака за единиците. Подобно колебание е характерно и за старобългарските паметници. Знакът *ї* е характерен за представителните летописни надписи като *Воденския надпис на цар Самуил*, *Битолския надпис на Иван Владислав* и *надписа на чъргубиля Мостич*. Интересното е, че и в двуезичните надписи, в които има и гръцки, и старобългарски текст (*Равна 1,2*; *Плиска 1*, *Първомай*, *Пет могили*), в славянската част няма гръцки букви. Това се вижда и *на амулета от Одърци*, където гръцкият текст влиза в старобългарския. Знаците за йотувани гласни също са относително редки в епиграфиката и появата им е по-скоро спорадична. Издържана употреба на йотувани букви, на гръцки букви и последователно проведен двуеров правопис намираме само в надписа на Мостич, което произтича от столичното потекло на надписа и неговия официален характер, свързан с високия ранг на самия ичиргу боил¹².

Тази графика, в която употребата на гръцките букви, на алогографите и йотуваните букви е ограничена и се заменят взаимно знаците за ерове (преобладават едноеровите надписи и графити) и носовките, знаците за *ч* и *ц*, се доближава до известна степен до това, което А. Зализняк въз основа на анализа на новгородските брезови грамоти нарича *битова писменост*¹³. В нашия епиграфски материал обаче извън обедняването на азбучния състав и рядката употреба на алогографите и на йотуваните букви не се забелязват съществени отлики от правописната практика в книжовните регистри. Причините трябва да се търсят в обстоятелството, че българският епиграфски материал е съвременен на езиковия материал от писмените паметници и отразява

¹¹ Ст. Смядовски. Българска кирилска епиграфика IX–XIV в. София 1993.

¹² И. Добрев смята, че Георги Сурсувул и ичиргу боилът Мостич са едно и също лице. – И. Добрев. Кой е Мостич чъргубиля? – В: Прозрения в българската старина. София 2007, с. 73–88.

¹³ А. Зализняк. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва 2004, с. 21–36.

най-ранната епоха от историята на писмения български език, в който нормализацията на правописа не е проведена докрай.

Фонетиката зад този правопис показва особености, които вече бяха констатирани и в писмените паметници:

1. Смесване на двата ера, което се изразява по-често в едноеров правопис, а по-рядко в нерегламентирана употреба на двата ера в двуеровите надписи без *надписа на Мостич*¹⁴.

2. Смесване на носовките, което говори за ранно смекчаване на гласните пред малката носовка. При това относителната честота на тези примери в епиграфския материал е доста по-висока, като се има предвид ограниченият текстов масив в надписите и графитите. Последното още веднъж подкрепя тезата ни, че смесването на носовките не може да бъде критерий за противопоставянето на старобългарския и среднобългарския период от историята на българския език. Срещат се и примери с деназализация на разподобена в задна гласна малка носовка като *коуручѣ*, *обрашѣшнв амулета от с. Одърци*.

3. Произношение на предна широка гласна *ят* както на етимологичното ѝ място, така и след стари палатали и същевременно разподобяване на *ят* от всякакъв произход в същата позиция. Засвидетелствано е и разширяването на промяната *ѣ > а* и след етимологично твърди съгласни в случаи като *стамо*, *маснца*.

4. Изравнени предни и задни сонанти, които се отбелязват по еднакъв начин независимо от произхода им.

5. Липса на епентетично *л* след стари палатали, срв. написанията в *Битолския надпис* (заст)жпнне, във *Воденския рнмѣномь*, *Мурфатлар 4 нзъбавы* (мин. деят. I, вж. по-долу), *Черноглавци остѣпа* (1 л. ед.ч. с.вр.). По тази си черта лапидарните епиграфски текстове приличат на Ватиканския палимпсест и Супрасълския сборник.

6. Взаимната замяна на съгласните *ч* и *ц*, срв. в *Равна 11 ч(ръ)* *къвъ* вм. *цръкъвъ* и в *амулета от Пъкуюл луй Соаре ѡцн ослѣпнтъ* вм. *оч*. Която е характерна за новооткрития *Драготин миней*¹⁵ и може да се види в някои среднобългарски паметници като *Орбелския триод*, *Врачанско евангелие*, *Севастианов сборник* престава да бъде изолирано явление и не бива да се тълкува като руско влияние върху българския правопис. Причината за тази замяна е системна. Африкатите *ч* и *ц* в повечето случаи се редуват в една и съща по-

¹⁴ По въпроса за едноеровия старобългарски правопис като отражение на състояние с два смесени ера вж. А.-М.Тотоманова. Из българската историческа фонетика. София 1992, с. 12–13.

¹⁵ И. Христова-Шомова. Службата за св. Теодор Тирон в старобългарския Драготин миней. – БЕ 57/2 (2010), с. 17–38.

зиция в рамките на етимологичното гнездо, срв. и днешните *отец/отче, човеци/човече*, като употребата на *ц*, което характеризира наставките и окончанията, е доста по-ограничена. Тази дистрибуция на двете съгласни на практика свежда до минимум позициите, в които противопоставянето им има смислоразличителна функция, което на свой ред позволява взаимната им замяна и в крайна сметка обобщаването на едната от двете в отделни позиции¹⁶. В българския език това е станало в начална група *чр*, където шушката африката по дисимилативни причини е била заменена със съскавата в западните български говори, срв. *цръвен, црево, църен, цървул, цреша* със старобългарските *чръвльнъ, чръво, чрънъ, чръв, чръша*. На изток дисимилацията не се е състояла и между шушката съгласна и вибранта е била вметната ерова артикулация, която впоследствие се е прегласила в *е*, срв. *череша, черво* и т.н. Възможно е написанието *чрнѡва* в м. *чръвава* в *Равна 3* да е опит за улесняване произношението на началната група съгласни.

Лапидарността на текстовете не позволява да се направят съществени наблюдения върху морфологичните особености на езика, отразен в епиграфския материал. Длъжни сме да отбележим някои употреби, които могат да ни накарат да ревизираме представите си за някои от особеностите на старобългарския език през X–XI в. Например в изследваните надписи употребата на родително-винителна форма при имената със стара и дълга основа е редовна, срв. в *Крѣпча 1* *а же сноу цръкъвѣ жнтннца сътворитъ, Мурфатлар 3* *дѣлаѣтъ цръкѣвѣ*, вж. и споменатата по-горе форма *тръмъвѣ*, което съответства на картината в текстовете от книжовните регистри на старобългарския език. Наличието на такава форма в не книжовни писмени паметници е свидетелство за старинността на явлението при тези имена, както и за относителната иновативност на новата родително-винителна форма за имена на лица и персонифицирани същности от мъжки и среден род.

Употребата на деятелни причастия не е била чужда и на разговорната реч от X–XI в. В изследваните епиграфски материали миналото деятелно I причастие е по-рядко от сегашното и се употребява както атрибутивно, срв. напр. в *Германския надпис на цар Самуил мѣна*

¹⁶ В северните руски говори се отива още по-напред, като се обобщава или шушкатавият, или съскавият ред на африкати, така че говорим за *чоканье* и *цоканье*. Причината за това е, че в тези диалекти втората палатализация на веларите не се е извършила изобщо. – В: А. Зализняк. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва 2004, с. 41–45.

оуспъпъш(нхъ), в *Мурфатлар 4* зъбавы аян¹⁷, в надписа на *Мостич чръгоубыла бъввы*, така и апозитно, срв. оставнвъ в *надписа на Мостич*. Същите употреби има и сегашното деятелно причастие, срв. в *амулета от с. Одърци* ъбонса бога сѣдаштаго на прѣстолѣ херѣвнигъсцѣ и *Равна 4* кономъ мнра¹⁸, срв. и в *Преслав 11* ѣнгъ грѣшнн пнсалъ въ тѣмъннц сѣдѣ, в *Мурфатлар 3* кам(ѣ)нгънсѣккъ. Смятам, че и в *Мурфатлар 5* формата полагаж следва да се разтълкува като апозитно употребено сегашно деятелно причастие в им.п. м.р. ед.ч., а не като форма за 1 л. ед.ч. сег.вр.¹⁹, защото пояснява предишното изречение а ганъ попъ пжтѣмъндж²⁰. В *амулета от Одърци* апозитно употребеното егоже трепешта видна невндна изненадва с липсата на съгласуване с формата за мн.ч. на субекта. Сегашното деятелно причастие е засвидетелствано и като част от конструкцията *Dativus absolutus* в края на *Битолския надпис на Иван Владислав...моу нсходашоу*²¹ и в *амулета от Пъкуюл луй Соаре съходашѣ тсоу ... (хо)дѣшоу же нежнтѣ*²².

Последователно употребени форми за супин се срещат в *амулета от Одърци*: ндж...мозга нсръцатъ кръве проналтъ н костн съкроушнтъ и в *амулета от Пъкуюл луй Соаре*: дж...мозга смръцатъ въ к(остн)сър) оушнтъ щносѣпнтъ оушноглоушнтъ. Сравнението между двата текста позволява да видим, че в *амулета от Одърци* е изпусната буквата м от глагола смръцат, нсмръчж със значение *смуча*, вж. по-нататък и сръчеш.

¹⁷ Тук моето четене се различава от това на К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*, S. 81 изъбавы аян, защото смисълът на благодарствения възглас тук изисква не форма за повелително наклонение, а употребата на членувано причастие в сложна форма със значение *който си избавил*. Струва си да се помисли и дали тук не става дума за лично име Аян, известно сред тюркските народи, или за титла аян, но това изисква допълнителни проучвания. Написанието свидетелства и за липсата на епентетично л в говора на писача, защото книжовното причастие би било по-скоро збавъ.

¹⁸ И тук моето четене се различава от това на К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*, S. 223, които приемат мнра за лично име Мирени. Смятам, че смисълът на надписа тука е *Варакур иска да се комка, а икономът го укротява*.

¹⁹ К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. S. 83.

²⁰ Смисълът е: *Аз поп Ян идвам, като полагам/за да положи свещица...* В такъв случай формата полагаж е още една форма със смесена носовка и следва да се добави към вече посочените форми.

²¹ И. Добрев тук възстановява четене ...лѣтоу оно)моу нсходашоу, различно от четенето у И. Божилов. *Битолски надпис на Иван-Владислав*. – КМЕ 1 (1985), с. 196–198. – Вж. И. Добрев. *Два Цар-Самуилови надписа*, с. 495–500.

²² В публикувания от К. Попконстантинов глаголико-кирилски амулет, който съдържа сходен текст, абсолютните причастни конструкции липсват. Последното говори за различна степен на интерференция между книжовните и некнижовните регистри.

Двата примера свидетелстват и за колебание за формата на прякото допълнение след супин, защото формите за двойствено число *ѡц* и *оуш* са във винителен падеж. Все пак, ако супинът вече е бил изчезнал в старобългарската епоха, вероятността да се появи в такъв текст е сравнително малка. Затова е пресилено да твърдим, че в среднобългарските паметници той е изцяло изкуствена книжовна форма.

Прави впечатление обобщаването на корена във вариант с гласна и във формите на миналите времена на глагола *пѣсат*, *пншж*, *пншеш*, срв. *Мурфатлар 7 пнсано бо естѣ*, *Преслав II ѣнѣ грѣшѣн пнсалѣ* с пропуснатата копула на перфекта, в *Крепчанския надпис мнѣхалѣ недостонѣннапнса*, в *Равна II напнса(хѣ)*. В класическите старобългарски паметници този вариант се среща понякога в Зогр., Мар., Асем, Сав. и втория преписвач на Супрасълския сборник. В останалите случаи миналите форми са с основа *п'с* или *пс* (рядко изписано с *ф*), а в Зографско намираме и форми с метатеза в миналото страдателно причастие *с'пано* и в аориста *с'па*.

Оскъдното количество текст в повечето от епиграфските паметници не позволява да се правят сериозни и далеко стигащи изводи за синтаксиса на некнижовната писмена реч. Има някои употреби обаче, които явно се дължат на народно-разговорно влияние, макар да не са чужди и на класическите старобългарски паметници. Такава например е конструкцията със статично значение *въ воденѣ градѣ* вм. *въ воденѣ градѣ* в *Самуиловия надпис* от същото място. Освен като неутрализация на противопоставянето по място²³ тя може да се обясни и с желанието важната част от съобщението да стои на първо място в изречението, при което падежното съгласуване отслабва – вж. подобно съгласуване в езика на брезовите грамоти *а вытоле* (им.п. ед.ч. м.р.) *того нзловнн*; *а дороганнцн* (им.п. мн.ч.) *тн шлн въ городо*²⁴. Проява на народен синтаксис е и превръщането на съчетания от типа *на воже мн* и *царство моє* във фразеологично свързани словосъчетания, които функционират като едно цяло в морфосинтактично отношение, срв. по-горе *бже тн помознв Равна 2*, както и *царство моєго* във *Воденския надпис*.

Направеният анализ на старобългарските надписи от втората половина на X – началото на XI в. показва единството на книжовния и некнижовния писмен узус по времето на цар Самуил и неговите наследници. Липсата на съществени отклонения от старобългарската

²³ А. Тотоманова. Опозицията покой – посока в историята на българския език. – В: Научни трудове в памет на Георги Герджиков. София 2011, с. 382–391.

²⁴ В. Живов. Очерки, с. 52.

книжовна норма на свой ред е свидетелство, че езикът на класическия корпус и писменият език на надписите представляват различни нива на употреба на българския език от ранната писмена епоха, които все още са трудно отделими едно от друго. Само по-нататъшното изследване на механизмите на интерференция между книжовно и некнижовно през следващите периоди на развитие на средновековната писменост ще направи възможно пълно описание както на механизмите на нормализация на книжовния език, така и на отклоненията от нормата в некнижовните регистри.

Samuel's inscriptions and the Old Bulgarian literary language

Anna-Maria Totomanova (Sofia, Bulgaria)

The article explores the language of the inscriptions from Tzar Samuel epoch as an integral part of the written culture of the 10–11 cc. The analysis shows a reduced alphabet inventory compared to the one in literary texts but the phonetics reflected in the inscriptions does not differ from the picture in the classical Old Bulgarian (OCS) texts. The same applies to the morphology where the use of such forms as the declinable participles, infinitive and supin is widely spread. The analysis proves once again the interdependence of literary and non-literary usage in the second half of the 10th – beginning of the 11th cc. The lack of significant deviations from the literary norm means that the language of the classical OCS corpus and the written language of the inscriptions represent different levels of use of Bulgarian language at the early stages of literacy. Only further exploration of the interference between the literary and non-literary during the later periods of the history of Medieval literature will allow us to describe exhaustively the ways of normativisation of the literary language as well as the deviations from the literary norm in non-literary registers.